

Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, Ησυχαστής μοναχός, υπήρξε διδάσκαλος και φωτιστής του Γένους, εθνομάρτυρας και άγιος της Εκκλησίας. Καμιά προσωπικότητα των χρόνων της δουλείας δεν έχει απασχολήσει τόσο πολύ την επιστήμη, τη λογοτεχνία και τη θεολογία, όσο ο Πατροκοσμάς, όπως επικράτησε να ονομάζεται από τα πλατιά λαϊκά στρώματα. Ανήκει στις φωτισμένες μορφές, που προετοίμασαν το Γένος για την παλιγγενεσία του. Η εμφάνιση του συνέπεσε με μια κρίσιμότερη περίοδο της ιστορίας του δούλου Γένους. Τον 18ο αιώνα συντελείται η ανασυγκρότηση του ελληνισμού σε όλους τους τομείς. Μέσα στο προστατευτικό πλαίσιο της εθναρχούσας Εκκλησίας διατήρησε την ακεραιότητα του και μπόρεσε να επιβιώσει στους ιδιαίτερα δύσκολους 16ο και 17ο αιώνες.

Βιογραφικά

Γεννήθηκε το 1714 στο Μέγα Δένδρο (κατ' άλλους στον Ταξιάρχη), της επαρχίας Αποκούρου της Αιτωλίας. Το Μέγα Δένδρο δέχεται ως τόπο καταγωγής του ο πρώτος βιογράφος και σύγχρονος του Νικόδημος Αγιορείτης. Έμαθε τα πρώτα γράμματα στο ιεροδιδασκαλείο του Λύτσικα στη Σιγδίτσα της Παρνασσίδος και στη μονή Αγίας Παρασκευής στα Βραγγιανά των Αγράφων. Δίδαξε ως «υποδιδάσκαλος» στη Λομποτινά Ναυπακτίας και σε άλλα χωριά. Επιθυμώντας να λάβει μίαν ανώτερη παιδεία πήγε στην Αθωνιάδα Σχολή (μονή Βατοπεδίου) γύρω στο 1750, όπου είχε δασκάλους τον Παν. Παλαμά, τον Ευγένιο Βούλγαρη και τον Νικ. Τζαρτζούλη. Στο Άγιο Όρος επιδόθηκε στην άσκηση και τη μελέτη της Αγίας Γραφής και των εκκλησιαστικών Πατέρων. «Μελετώντας το άγιον και ιερόν Εύαγγέλιον —έλεγε στο κήρυγμα του— εύρον μέσα πολλά και διάφορα νοήματα, τα οποία είναι όλα μαργαριτάρια, διαμάντια, θησαυρός, πλούτος, χαρά, ευφροσύνη, ζωή αιώνιος». Μολονότι το περιεχόμενο της παιδείας του δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια, από το κήρυγμα του συνάγεται ότι είχε μια βαθιά εκκλησιαστική γνώση και μια επαρκή γενικότερη «θύραθεν» παιδεία. Γνώριζε καλά Ελληνικά, έμαθε ξένες γλώσσες («Εβραϊκά, Τουρκικά, Φράγκικα») και δείχνει κάποια άνεση στη χρήση και της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Άλλωστε, και μετά τη φοίτηση του στην Αθωνιάδα, ως μοναχός μπορούσε να συνεχίσει την κατάρτιση του «κατ' ιδίαν» («... έφθειρα την ζωήν μου εις την σπουδήν σαράντα πενήντα χρόνους... τα βάθη της σοφίας ήρεύνησα» —θα ομολογήσει). Το 1759 έγινε μοναχός στη μονή Φιλόθεου. Τότε άλλαξε το κοσμικό του όνομα Κώνστας με το μοναχικό Κοσμάς.

Στον χώρο της μετανοίας του φλεγόταν από τον πόθο να βοηθήσει το υπόδουλο Γένος, συμβάλλοντας στον κατά Θεόν φωτισμό του. «Ακούοντας και εγώ, αδελφοί μου —θα πει αργότερα— τούτον τον γλυκύτατον λόγον, όπου λέγει ο Χριστός μας, να φροντίζωμεν και

δια τους αδελφούς μας, μ' έτρωγεν εκείνος ο λόγος μέσα εις την καρδίαν τόσους χρόνους, ωσάν το σκουλήκι, όπου τρώγει το ξύλον... Όθεν άφησα την Ιδικήν μου προκοπήν, το ιδικόν μου καλόν, και εβγήκα να περιπατώ από τόπον εις τόπον και διδάσκω τους αδελφούς μου». Και αλλού θα συμπληρώσει: «Επειδή το Γένος μας έπεσεν εις αμάθειαν, είπα: Ας χάση ο Χριστός εμένα, ένα πρόβατον, και ας κερδίση τα άλλα. Ίσως η ευσπλαγγνία του Θεού και η ευχή σας σώση και εμένα». Στα τέλη του 1760, πιθανότατα, πήγε στην Κωνσταντινούπολη και έλαβε άδεια και ευλογία του οικουμενικού πατριάρχη Σωφρονίου Β', για να αρχίσει το ιεραποστολικό του έργο, το οποίο συνέχισε για μια περίπου εικοσαετία και το επισφράγισε με το μαρτύριο του.

Ο Κοσμάς πραγματοποίησε τέσσερεις ή κατ' άλλους τρεις περιοδείες, σε όλο τον ελλαδικό χώρο. Οι πορείες του δεν μπορούν να οριστούν με ακρίβεια. Διάφορες «ενθυμήσεις» εκκλησιαστικών βιβλίων, τοπικές παραδόσεις και οι επιστολές του βεβαιώνουν ότι περιόδευσε τα μέρη της Κωνσταντινούπολης, τη Θράκη, το Άγιο Όρος, τη Στερεά Ελλάδα, την Αχαΐα, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, την Ήπειρο, τα νησιά του Αιγαίου και Ιονίου, τμήμα της Σερβίας και τη Βόρειο Ήπειρο, όπου υπήρχε ελληνικό στοιχείο. Κήρυττε σε πόλεις και χωριά, σε ορεινές και απομονωμένες περιοχές, αφηφώντας μόχθο και κινδύνους. Παρά την ηπιότητα και πατρικότητα του κηρύγματος του, που έβρισκε μεγάλη λαϊκή ανταπόκριση, δεν έλειψαν οι αντιδράσεις. Τους πλουσίους και κάθε είδους δυνατούς προκαλούσε ο λόγος του να δώσουν «το άδικον οπίσω»• πολλούς από τους κοτζαμπάσηδες ο λόγος του για δικαιοσύνη- τους Ενετούς και το επτανησιακό αρχοντολόι η ρωμαϊκή παράδοση, που αυτός εκπροσωπούσε• και τέλος τους Εβραίους η μεταφορά, με ενέργειες του, του παζαριού από την Κυριακή στο Σάββατο και οι λαϊκές αντιεβραϊκές παραδόσεις, που χρησιμοποιούσε. Η επιβουλή των Εβραίων εναντίον του έγινε ο μεγαλύτερος κίνδυνος του: «Να τον παρακαλέσετε (τον Χριστό) —έλεγε— να με φυλάγη από τις παγίδες του Διαβόλου και μάλιστα των Εβραίων, όπου εξοδιάζουν χιλιάδες πουγγιά δια να με θανατώσουν». Στις 2 Μαρτίου 1779 έγγραφε στον λόγιο αδελφό του Χρύσανθο: «Δέκα χιλιάδες Χριστιανοί με αγαπώσι και ένας με μισεί. Χίλιοι Τούρκοι με αγαπώσι και ένας όχι τόσον. Χιλιάδες Εβραίοι θέλουν τον θάνατον μου και ένας όχι». Οι Εβραίοι τον συκοφάντησαν ότι δήθεν ήταν όργανο της Ρωσίας και υποκινούσε επανάσταση. Ενώ κήρυσσε στο χωριό Κολικόντασι του Βερατίου, συνελήφθη με εντολή του Κουρτ πασά, στις 23 Αυγούστου 1779, και την επομένη κρεμάστηκε από δέντρο στις όχθες του ποταμού Άψος, χωρίς καμιά δίκη και καταδικαστική απόφαση. Το σώμα του γυμνώθηκε και ρίχτηκε στον ποταμό, απ' όπου το ανέσυρε ύστερα από τρεις μέρες ο εφημέριος του χωριού και το έθαψε στον ναό του.

Η δράση

Ο Κοσμάς επέλεξε τον αποστολικό τρόπο δράσης, υπακούοντας σε εντολές και ευρύτερο σχέδιο του οικουμενικού πατριαρχείου. Η έναρξη ιεραποστολικής δράσης σχεδόν ταυτόχρονα με τον Κοσμά και από τον λόγιο ιεροκήρυκα του πατριαρχείου Δωρόθεο

Βουλησμά ενισχύει αυτή την εκδοχή. Οι περιοδείες του Πατροκοσμά αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της λαϊκής ενότητας μέσα στην εκκλησιαστική παράδοση, που ήταν και εθνική. Πρωταρχικός στόχος του ήταν η ανάσχεση των εξισλαμισμών, που είχαν πυκνωθεί τον 18ο αιώνα. Το κήρυγμα του Πατροκοσμά μπόρεσε να βρει απήχηση και συνεπώς να έχει και διάρκεια, γιατί ο Κοσμάς μπορούσε να μιλεί με τρόπο κατανοητό στον λαό, αντίθετα με άλλους λογίους ιεροκήρυκες της εποχής του. Ο λόγος του φανερώνει το λαϊκό φρόνημα του. Χρησιμοποίησε τον γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας των λαϊκών στρωμάτων, για να μπορεί να βρει απήχηση ο λόγος του. Διάνθιζε το κήρυγμα του με ελεύθερη απόδοση αγιογραφικών και πατερικών χωρίων, με τα οποία ο λαός ήταν εξοικειωμένος στη λειτουργική ζωή του. Ο «δημοτικισμός» όμως του Πατροκοσμά δεν ήταν τεχνητός, αλλά φυσικός και αβίαστος. Δεν επεδίωκε, άλλωστε, τον εντυπωσιασμό του λαού, αλλά την πνευματική προκοπή του. Στην απλουστευμένη μορφή του λόγου του σώζεται ατόφιος ο ελληνικός γλωσσικός πλούτος, μέσα σε μια φυσική και ανεπιτήδευτη ρητορικότητα, που παρουσιάζει σε πολλά σημεία σπάνια λογοτεχνική δύναμη. Ο Πατροκοσμάς δεν κατέχεται από κάποιο γλωσσικό μονισμό. Γνωρίζει την ελληνική γλώσσα σ' όλη τη διαχρονία της. Γι' αυτό χρησιμοποιεί με άνεση διάφορες γλωσσικές μορφές, ανάλογα με τις περιστάσεις. Αρκεί να παραβάλει κανείς τη γλώσσα του κηρύγματος του με εκείνη της αλληλογραφίας του.

Η αγάπη του Κοσμά για τον λαό φανερώνεται συχνά στο κήρυγμα του. «Χρέος έχουν εκείνοι, όπου σπουδάζουν —σημειώνει— να μη τρέχουν εις αρχοντικά και αυλές μεγάλων και να ματαιώνωσι (να χαραμιζούν) τη σπουδή τους, δια να αποκτήσουν πλούτον και αξίωμα, αλλά να διδάσκωσι μάλιστα τον κοινόν λαόν, όπου ζώσι με πολλήν απαιδευσίαν και βαρβαρότητα». Πρότυπα του σε αυτό το πλησίασμα του λαού, που επιχείρησε, είχε ασφαλώς τον Φραγκίσκο Σκούφο (1644-1697), τον Ηλία Μηνιάτη (1669-1714) και τον Βικέντιο Δαμοδό (1700-1752). Την ίδια δε παράδοση θα ακολουθήσει και ο νεώτερος του Κοσμά Νικηφόρος Θεοτόκης (1730-1800).

Το κήρυγμα του Πατροκοσμά και η διδασκαλία του αποτυπώθηκαν στις περίφημες Διδαχές του, ο οποίες δείχνουν την πατερικότητα και παραδοσιακότητά τους. Στον λιτό και ανεπιτήδευτο λόγο του ανακεφαλαιώνεται όλη η πατερική παράδοση. Το φιλολογικό πρόβλημα των Διδαχών εξέτασε εκτεταμένα ο Ι. Μενούνος στη διατριβή του. Ο λόγος του Πατροκοσμά δεν έχει μεγάλη ποικιλία. Είναι μια βασική διδασκαλία, που ο «σκελετός» της παρέμενε βασικά ο ίδιος, με ανάλογες προσαρμογές κατά τις περιστάσεις. Το θεολογικό του σχήμα είναι: δημιουργία από τον Θεό -πτώση- σωτηρία εν Χριστώ -μέθοδος οικειώσεως της εν Χριστώ σωτηρίας (λυτρωτικά μέσα της Εκκλησίας: άσκηση -μυστήρια). Ο Ι. Μενούνος διακρίνει πέντε τύπους Διδαχών (συνολικά 26 κείμενα) του Κοσμά, των τελευταίων ετών της δράσης του. Κανένα αυτόγραφο του δεν σώζεται. Τα κηρύγματα του καταγράφονταν από ακροατές του.

Ο Κοσμάς ακολουθούσε συγκεκριμένη πορεία στο κήρυγμα του. Σε κάθε τόπο έκανε μια πρώτη ομιλία το βράδυ, γιατί η μετακίνηση του γινόταν στη διάρκεια της ημέρας. Το πρωί έκανε μια δεύτερη ομιλία. Στην πρώτη μιλούσε για τη δημιουργία και την πτώση, στη δεύτερη για τη σωτηρία. Το δεύτερο βράδυ έκανε τρίτη ομιλία με θέμα την ανάσταση και την εξάπλωση της πίστης, μέχρι τη Δευτέρα Παρουσία.

Η ευρύτερη θεματική των ομιλιών του είχε στόχο την ανταπόκριση στις άμεσες ανάγκες και στους προβληματισμούς του Γένους. Θα μπορούσαν να διακριθούν εδώ τρεις άξονες:

α) Η ορθόδοξη πίστη και παράδοση

Απέβλεπε στην αναζωπύρωση του πατερικού φρονήματος, για την επανεύρεση των υπαρκτικών θεμελιών του Γένους. ΓΓ αυτό έκανε συνεχώς έκκληση στην ορθόδοξη συνείδηση του λαού: «Έμαθα —έλεγε— πώς με την χάρη του Κυρίου μας Ιησού Χριστού και Θεού δεν είσθενε Έλληνες (δηλ. ειδωλολάτρες), δεν είσθενε ασεβείς αιρετικοί άθεοι, αλλ' είσθενε ευσεβείς ορθόδοξοι Χριστιανοί, πιστεύετε και είσθενε βαπτισμένοι εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος και είσθενε τέκνα και θυγατέρες του Χριστού μας...». Η δική του (δια)φωτιστική προσπάθεια διαφοροποιούνταν ριζικά από εκείνη των δυτικόφρονων Διαφωτιστών της εποχής και επεδίωκε να προφυλάξει τον λαό από τη σύγχυση των διάφορων προπαγανδών, που άρδευαν κατακλυστικά τη συνείδηση του: «Όλες οι πίστες —ήταν το κήρυγμα του Πατροκοσμά— είναι ψεύτικες, κάλπικες, όλες του Διαβόλου. Τούτο εκατάλαβα αληθινόν, θείον, ούράνιον, σωστόν, τέλειον και δια λόγου μου και δια λόγου σας, πως μόνη η πίστις των ευσεβών και ορθοδόξων Χριστιανών είναι καλή και αγία...». Το κήρυγμα του, τριαδοκεντρικό οπωσδήποτε, εστιάζεται συχνά στο πρόσωπο του Χριστού, αφού το «κινδυνευόμενον και προκείμενον» ήταν η χριστιανική (ορθόδοξη) υπόσταση του Έθνους. Ο Χριστός είναι για τον Κοσμά «ό γλυκύτατος αύθέντης και δεσπότης». Χρυσοστομικές εξάρσεις στον λόγο του είναι συχνές: «Ανίσως, αδελφοί μου, και ήταν δυνατόν να ανεβώ εις τον ούρανόν, να φωνάξω μίαν φωνήν μεγάλην, να κηρύξω εις όλον τον κόσμον πώς μόνος ό Χριστός μου είναι Υιός και Λόγος του Θεού και Θεός αληθινός και ζωή των απάντων, ήθελα να το κάμω».

Το κήρυγμα του δεν ήταν άχρωμη ηθικολογία, αλλά θεολογία, πατερικό στην ουσία του και δογματικό παρά την απλότητα του. Προέβαλλε το ορθοδοξοπατερικό ήθος μέσα από τον ρεαλισμό της εν Χριστώ σωτηρίας. Ζητούσε καθαρότητα της καρδιάς, για να μπορεί να βλαστήσει ο Θεός σπόρος (πρβλ. Λουκ, η' 5 κ.εξ.) και μετοχή στα μυστήρια της Εκκλησίας. Γι' αυτό έστηνε έναν ξύλινο σταυρό (πολλοί από αυτούς έχουν σωθεί) και δίδασκε στη σκιά του, καλώντας τον λαό στα μυστήρια (ευχέλαιο, εξομολόγηση, Θεία Ευχαριστία). Από την ορθόδοξη παράδοση προχωρούσε στο ορθόδοξο ήθος, προβάλλοντας την τριάδα των

αρετών: ταπείνωση, συγχωρητικότητα, αγάπη, ως θεμέλιο της εκκλησιαστικής κοινωνικότητας. Ζητούσε από τον Θεό να «φύτευση και να ρίζωση εις την καρδίαν (των ακροατών του) την ειρήνην, την αγάπην, την όμόνοιαν, την πραότητα, την θερμήν πίστιν, την όρθήν έξομολόγησιν». Οικοδομούσε, έτσι, τον σύνδεσμο ατομικότητας και κοινωνικότητας μέσα στο εκκλησιαστικό σώμα.

β) Η γνήσια παιδεία

Ο Πατροκοσμάς υπήρξε απόστολος όχι μόνο της Ορθόδοξης πίστης, αλλά και της ελληνικής παιδείας. Σ' αυτό το σημείο δεν έλειψαν οι αντιφατικές κρίσεις και ιδεολογικές ακόμη χρήσεις των λόγων του. Την παιδεία συνδύαζε με τον φωτισμό του ανθρώπου και γι' αυτό θεωρούσε αμάρτημα την αδιαφορία απέναντι της: «Άμαρτάνετε πολύ να τα αφήσετε (=τα παιδιά) αγράμματα και τυφλά, και μη μόνον φροντίζετε να τους αφήσετε πλούτη και υποστατικά, και μετά τον θάνατο σας να τα τρων και να τα πίνουν και να σας όπισθολογούν (κατηγορούν; δυσφημούν;). Καλύτερα να τα αφήσετε φτωχά και γραμματισμένα, παρά πλούσια και αγράμματα». Η παιδεία όμως, που αυτός συνιστά, είναι η παιδεία του Γένους, ελληνική. Δεν τον κινεί κάποιος εθνικιστικός σωβινισμός στο αίτημα αυτό, αλλά η ιστορία του Γένους. Μιλεί για την παιδεία των Πατέρων, η οποία ως γνήσια ζήτηση της αλήθειας (φιλοσοφία) ανοίγει τον δρόμο προς το Ευαγγέλιο, τον λόγο της σωτηρίας. «Η Εκκλησία μας —λέγει—είναι εις την έλληνικήν. Και αν δεν σπουδάσης τα Ελληνικά, δεν ημπορείς να καταλάβης εκείνα πού ομολογεί η Εκκλησία μας». Για να περιορίσει και να εξαφανίσει από τους Έλληνες τη χρήση του βλάχικου ή αρβανίτικου γλωσσικού ιδιώματος, θα φθάσει σε σημείο να δηλώσει: «Όποιος χριστιανός, άνδρας ή γυναίκα, υπόσχεται μέσα εις το σπίτι του να μη κουβεντιάξη Αρβανίτικα, ας σηκωθή επάνω να μου είπη και να πάρω όλα του τα αμαρτήματα εις τον λαιμόν μου από τον καιρόν όπου εγεννήθηκε, έως τώρα, και να βάλω όλους τους χριστιανούς να τον συγχωρέσουν...».

Η παιδεία που διέδιδε ο Πατροκοσμάς απέβλεπε στην αναγέννηση του Έθνους. Όπως έγραφε στους Παργίους, το ελληνικό σχολείο που θα ίδρυσαν, έπρεπε να συντελέσει «εις την διαφύλαξιν της πίστεως και ελευθερίαν της πατρίδος». Ήταν μια παιδεία που ανταποκρινόταν στις άμεσες ανάγκες του δούλου Γένους και διαφοροποιούνταν ριζικά από εκείνη των δυτικοπλήκτων και τα «άθεα γράμματα» μερικών Διαφωτιστών. Το αυθεντικό πατερικό φρόνημα του αποτυπώνουν τα λόγια του: «Αι πολλάί Εκκλησίαι ούτε διατηρούν, ούτε ενισχύουν την πίστιν μας, όσον και όπως πρέπει, εάν οι εις Θεόν πιστεύοντες δεν είναι φωτισμένοι υπό των παλαιών και νέων Γραφών. Η πίστις μας δεν εστερεώθη από αμαθείς Αγίους, αλλά από σοφούς και πεπαιδευμένους, οίτινες και τας αγίας Γραφάς ακριβώς μας εξήγησαν και δια θεοπνεύστων λόγων αρκούντως μας εφώτισαν...». Πάνω σε παρόμοιες θέσεις του Πατροκοσμά, φαίνεται, στηρίχθηκε η άποψη ότι γκρέμισε στη Χειμάρρα εκκλησίες, για να γίνουν σχολεία. Δεν είναι όμως απίθανο, ερειπωμένες και εγκαταλελειμμένες εκκλησίες να όριζε να τις μετατρέψουν σε σχολεία. Το σχολείο όμως

του Κοσμά ήταν προέκταση της Εκκλησίας: «Από το σχολείο μανθάνομεν, το κατά δύναμιν, τί είναι Θεός, τί είναι ή Αγία Τριάς, τί είναι άγγελοι, τί είναι αρχάγγελοι, τί είναι δαίμονες, τί είναι παράδεισος, τί είναι κόλασις, τί είναι αμαρτία, αρετή. Από το σχολειον μανθάνομεν τι είναι Αγία Κοινωνία, τι είναι Βάπτισμα, τι είναι το άγιον Εύχέλαιον, ο τίμιος γάμος, τι είναι ψυχή, τι είναι κορμί, τα πάντα από το σχολειον τα μανθάνομεν». Έβλεπε, συνεπώς, το σχολείο ως ναό της αληθινής γνώσης και θεοκεντρικής παιδείας. Ο διαφωτισμός του Πατροκοσμά ήταν ορθοδοξοκεντρικός. Το παιδευτικό του πρότυπο ήταν ο Θεάνθρωπος, όχι ο κατά κόσμον σοφός, αλλ' ο θεούμενος. Πλήρης η ταύτιση του με τους συγχρόνους του Κολυβάδες. Ως φωτιστής του Γένους δεν μπορεί να τοποθετηθεί δίπλα στους δυτικόφρονες, αλλά δίπλα στον Βούλγαρι και τον Νικόδημο τον Αγιορείτη. Ο ζήλος του για την παιδεία των ομοεθνών του φαίνεται από τα ίδια τα έργα του. Στον αδελφό του Χρύσανθο έγραφε (1779) ότι ίδρυσε 10 ελληνικά σχολεία και 200 για τα κοινά γράμματα (δημοτικά), στις 30 επαρχίες που είχε επισκεφθεί.

γ) Ορθόδοξη κοινωνικότητα

Ο Πατροκοσμάς απέβλεπε με το κήρυγμα του να σώσει και τα υπαρκτικά θεμέλια του Γένους στις διαστάσεις της ρωμαϊκής κοινωνικότητας. Αποσκοπούσε όχι μόνο στην αναγέννηση του ανθρώπινου προσώπου, αλλά και σύνολης της κοινωνίας. Την κοινωνικότητα έβλεπε ως οριζόντια θρησκευτικότητα. Κήρυττε ισότητα και αδελφότητα όλων των ανθρώπων («από ένα άνδρα και μίαν γυναίκα εγεννήθημεν και όλοι είμεθα αδελφοί»). Δεν παρέλειπε όμως να συμπληρώνει: «Όλοι είμεθα αδελφοί, μόνον η πίστις μας χωρίζει», δείχνοντας την πατερική και εδώ θεμελίωση του. Η υπερφυλετική παναδελφοσύνη των ανθρώπων απέρρευε από τη ρωμαϊκή οικουμενικότητα του φρονήματος του, που θεμελιωνόταν όχι στο όμαιμο, αλλά στο ομόπιστο, στο ομόδοξο. Παράλληλα όμως κήρυττε την ισότητα ανδρών και γυναικών και την ιερότητα του γάμου, μέσα όμως στη λειτουργική ιδιαιτερότητα των φύλων και της αποστολής τους στο κοινωνικό σώμα (ήθελε τον άνδρα «ωσάν βασιλέα» στην οικογένεια και την γυναίκα «ωσάν βεζιρη»). Συνιστούσε την πρακτική δικαιοσύνη, την αποφυγή «της αρπαγής και αδικίας» και να δίνεται «το άδικον οπίσω», σ' όποιον και αν είχε γίνει η αδικία («... όσοι αδικήσατε Χριστιανούς, ή Εβραίους, ή Τούρκους»).

Ιδιαίτερα εντυπωσιάζει το γεγονός ότι ο Πατροκοσμάς έδειχνε σημαντικό ενδιαφέρον για τη συλλογική -κοινωνική συμπεριφορά και οργάνωση, για κοινή-κοινοτική ύπαρξη και σύμπραξη: «Άμή τί είναι ή πλερωμή μου; Να καθίστετε από πέντε-δέκα να συνομιλήσετε αυτά τα θεϊα νοήματα, να τα βάλετε μέσα εις την καρδιαν σας, δια να σας προξενήσουν την ζωήν την αιώνιον». Σε κάθε τόπο, που επισκεπτόταν, συνιστούσε στη συσσωμάτωση σε αδελφότητα, για τη συλλογική δραστηριοποίηση της κοινωνικής ομάδας, στα όρια όμως μιας κοινής και εθνωφελούς στοχοθεσίας. Όριζε εκλογή των υπευθύνων με βάση δημοκρατική («με τη γνώμη όλων των χριστιανών»). Σύμφωνα με μαρτυρία του προβλεπτή

της Λευκάδας, που είχε πάρει από τον κατάσκοπο του αγίου, άρχοντα Μαμωνά, ο Πατροκοσμάς απέτρεπε τους κατοίκους της Πρέβεζας να εκκλησιάζονται στις ενορίες εκείνες που δεν είχαν συσσωματωθεί σε αδελφότητα. Είναι φανερό ότι το κοινοβιακό πρότυπο του Αγιορείτη μοναχού Πατροκοσμά μεταφυτευόταν στις κοσμικές ενορίες και κοινότητες.

Την κοινωνική ενότητα στήριζε στον αλληλοσεβασμό «αρχόντων και αρχομένων». Προέτρεπε τους πιστούς να τιμούν τους ιερείς παραπάνω από τους βασιλείς και τους αγγέλους, αλλά και τους προεστούς και τους γεροντότερους, χωρίς «να καταφρονούν κανένα... ότι ο Θεός όμοια μας έχει όλους». Τις ρωμαϊκές-ορθόδοξες ρίζες της κοινωνικής του θεωρίας αποκαλύπτει η θέση του για τους προεστούς: «Ό,τι χρεία τύχη της χώρας, τους προεστούς γυρεύουν και σεις κοιμάσθε ξέγνοιαστοι...». Στη συνάφεια αυτή έχει σημασία η τοποθέτηση του Πατροκοσμά απέναντι στον κατακτητή. Συνιστά στον λαό νομιμοφροσύνη, αλλ' όχι δουλικότητα: «Περιπατώ —γράφει σε κάποιον κατή—και διδάσκω τους Χριστιανούς να φυλάγουσι τας εντολάς του Θεού και να πείθωνται (υπακούουν) εις τας κατά Θεόν βασιλικάς προσταγάς» (Πράξ. ε' 29). Συνιστούσε υπακοή σε όσα «δεν αντιστέκονται στο Ευαγγέλιο».

Στη θέση του απέναντι στους Τούρκους μένει πιστός στη χαραγμένη ήδη από τον πατριάρχη Γεννάδιο Β' τον Σχολάριο τακτική. Βραχυπρόθεσμη συνεργασία και κατευνασμός του «θηρίου» και πρόκριση του Τούρκου, ως λιγότερο επικίνδυνου για την «ψυχή», από τον Φράγκο: «Και διατί δεν έφερεν ο Θεός άλλον βασιλέα, που ήταν τόσα ρηγάτα εδώ κοντά να τους το δώση, μόνον ήφερε τον Τούρκον μέσαθε από την Κόκκινην Μηλιά και του το έχάρισεν; Ήξερεν ο Θεός, πως τα άλλα ρηγάτα μας βλάπτουν εις την πίστιν, και ο Τούρκος δεν μας βλάπτει. Άσπρα (χρήματα) δώσ' του καί καβαλλίκευσέ τον από το κεφάλι...». Έδινε έτσι μίαν απάντηση στους δυτικόφρονες ενωτικούς. Δεν δίσταζε όμως, όταν έπρεπε, να αποκαλύπτει τους εχθρούς της πίστεως και του Γένους: «Ο αντίχριστος ο ένας είναι ο Πάπας και ο έτερος είναι αυτός, που είναι εις το κεφάλι μας. Χωρίς να είπω το όνομα του, το καταλαβαίνετε...».

Ο οραματισμός

Η μεγαλόπνοη δράση του Πατροκοσμά δέχθηκε πολλές ερμηνείες, αναζητήθηκαν διάφορες σκοπιμότητες και επισημάνθηκαν ανάλογοι στόχοι. Θεωρήθηκε «εθνικιστής», «κοινωνικός επαναστάτης», «δημοτικιστής» κ.ά. Οι τοποθετήσεις όμως αυτές μάλλον τον αδικούν, διότι είναι ευδιάκριτη η πατερικότητά του. Ο άγιος Κοσμάς ανήκε ολόκληρος στην ορθόδοξη πατερική παράδοση, είχε ευρύ πατερικό πνεύμα και οι στόχοι και τα μέσα του καθορίζονταν από τη ζωή και πράξη της Εκκλησίας. Απέβλεπε στον αναβαπτισμό του Έθνους στην

πατερική παράδοση, όπως αυτή σώζεται στην πραγματικότητα της Εκκλησίας. Οραματιζόταν μια ελληνική κοινωνία «κατοικία του Θεού, κατοικία των αγγέλων». Τίποτε λιγότερο, δηλαδή, ή περισσότερο από ό,τι ο ιερός Χρυσόστομος, όταν έλεγε: «γὴν οὐρανὸν ποιήσωμεν». Το κήρυγμα του, προϋποθέτοντας την ακαταστασία των καιρῶν, οδηγούσε σε μια χριστοκεντρική κοινωνία, σε μια αταξική αδελφοποιία, μέσα στην ελευθερία και τη δικαιοσύνη: «Να ζήσουν (οι άνθρωποι) —έλεγε—και εδῶ καλά, ειρηνικά και αγαπημένα, και μετά να πηγαίνουν εις τον παράδεισον να χαίρωνται πάντοτε». Ἐξω από κάθε ουτοπία, κινούνταν στον πνευματοκρατικό ρεαλισμό της Ορθοδοξίας, στα ὅρια του -υπαρκτοῦ Χριστιανισμοῦ», όπως σώζεται στη μοναστική αδελφότητα-ενορία. Αδιανόητη ἦταν γι' αυτόν μια Ελλάδα χωρίς Χριστό, χωρίς Ορθοδοξία. Η φιλοπατρία του διεπόταν από τη διπολικότητα πρόσκαιρου - αιωνίου, με ἔμφαση βέβαια στο δεύτερο:

- α) «Ἡ πατρίδα μου ἡ ψεύτικη, ἡ γήινη και ματαία, εἶναι ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Ἀρτῆς και ἀπὸ τὴν ἐπαρχίαν Ἀπόκουρον». Ἀλλὰ συμπλήρωνε:
- β) «Ἡμεῖς, Χριστιανοὶ μου, δὲν ἔχομεν εδῶ πατρίδα (Ἐβρ. ιγ' 14). Διὰ τοῦτο και ὁ Θεὸς μας ἔβαλε τὸν νουν εἰς τὸ ἐπάνω μέρος, διὰ νὰ στοχαζώμασθε πάντοτε τὴν οὐράνιον βασιλείαν, τὴν ἀληθινὴν πατρίδα μας».

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο πρέπει νὰ ἰδῶθῃ και ἡ ἐθνικὴ τοῦ προσδοκία, ἡ ὁποία δὲν πρέπει νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ οἰκουμενικότητα, που, ὅπως στους Κολυβάδες, σωζόταν και στον Πατροκοσμὰ. Μιλοῦσε γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ («αὐτὸ μια μέρα θα γίνῃ ρωμαϊκὸ»). Ἡ ἀνάσταση τοῦ Γένους προσανατολιζόταν στὴν Πόλη και τὴν Ἑλληνορθόδοξη αυτοκρατορία τῆς Ρωμανίας. Αὐτὴ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Γένους υπαινίσσονταν και οἱ σπουδαίες προφητείες τοῦ. Με υπονοούμενα και συμβολικὲς φράσεις, ἐξάλλου, προσπαθοῦσε νὰ εμπνεύσει στις ψυχὲς τῶν υποδούλων τὸν πόθο τῆς παλιγγενεσίας και νὰ συντηρήσει τὴν ἐλπίδα γιὰ τὴν ἔλευση τοῦ «ποθομένου». Και ὡς μόνον μέσον γι' αὐτὴ τὴν ἐνδυνάμωση τῆς συλλογικῆς συνείδησης θεωροῦσε τὴν ἐμμονὴ στὴν πίστη: «Τὸ κορμὶ σας ἀς τὸ καύσουν, ἀς τὸ τηγανίσουν• τὰ πράγματα σας ἀς τὰ πάρουν, μὴ σας μέλλει. Δώσατε τα. Δὲν εἶναι δικά σας. Ψυχὴ και Χριστὸς σας χρειάζονται. Αὐτὰ τὰ δύο ὅλος ὁ κόσμος νὰ πέσῃ δὲν ἠμπορεῖ νὰ σας τὰ πάρῃ, ἐκτὸς και τὰ δώσετε με τὸ θέλημα σας. Αὐτὰ τὰ δύο νὰ τὰ φυλάττετε, νὰ μὴ τὰ χάσετε». Μετὰ τὶς ἀποτυχίες τῶν ρωσοτουρκικῶν συγκρούσεων (1774 κ.ε.) πρέπει νὰ συνειδητοποίησε ὁ Κοσμάς τὴν ἀνάγκη τῆς ἐσωτερικῆς σποράς μέσα στὴ λαϊκὴ ψυχὴ, ὥστε νὰ βρεῖ μόνον τῆς τὸν δρόμον τῆς ἐλευθερίας, με τὴν ἀναζωπύρωση τῆς αὐτοσυνείδησής τῆς.

Ἡ ἀπήχηση

Το κήρυγμα του Πατροκοσμά είχε τεράστια απήχηση στον λαό. Σε κάθε τόπο, που επισκεπτόταν, προκαλούσε σεισμό στις συνειδήσεις, συνοδευόμενο από μετάνοια. Εχθροί συμφιλιώνονταν, κλέπτες επέστρεφαν τα κλοπιμαία, ληστές μεταβάλλονταν, πλούσιες γυναίκες πρόσφεραν τα χρυσάφια τους για έργα φιλανθρωπίας κ.λπ. Κατά τον βιογράφο του Νικόδημο μοίρασε συνολικά «υπέρ τα πεντακόσιας χιλιάδας σταυρούδια». Τις ομιλίες του παρακολουθούσαν χιλιάδες (τουλάχιστον 6.000 ήταν οι ακροατές του στο χωριό Μαύρο Μανδήλι κοντά στην Πρέβεζα κατά τον κατάσκοπο του Μαμωνά). Ακόμη και σήμερα όλη η βορειοδυτική Ελλάδα διατηρεί τη μνήμη της παρουσίας του. Σε πολλά μέρη της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας, των Αγράφων και της Στερεάς άρχιζε η επανάσταση με το δίστιχο: «Βοήθα μας, άγιε Γιώργη, και συ άγιε Κοσμά / να πάρουμε την Πόλη και την Αγιά-Σοφιά». Ιδιαίτερη εκτίμηση έτρεφε για τον άγιο ο διαβόητος Αλή πασάς των Ιωαννίνων, του οποίου το μέλλον είχε προφητεύσει ο Κοσμάς. Γι' αυτό και ανήγειρε μεγαλοπρεπή ναό στον τόπο της ταφής του αγίου. Διέταξε ακόμη να κατασκευάσουν αργυρά θήκη για την κάρα του, την οποία πολλές φορές έφερε στα Γιάννινα, για να την προσκυνήσει. Όταν κάποιος τον χλεύασαν για την πράξη του αυτή, απάντησε με οργή: «Φέρετε μου ένα μουσουλμάνο σαν κι αυτόν τον Χριστιανό και να του φιλήσω και τα πόδια».

Ο Πατροκοσμάς είχε και το χάρισμα της θαυματουργίας, ευρύτατα γνωστό στον λαό, που είχε, έτσι, τη βεβαίωση του αγιοπνευματικού φωτισμού του. Δείγματα της αγιότητας του ήταν και οι προφητείες του, πολλές από τις οποίες βρήκαν την πραγμάτωση τους. Έλεγε λ.χ. «το ποθούμενο θα γίνη στην τρίτη γενεά. Θα το δουν τα εγγόνια σας». Πράγματι, η γενεά του 1821 ήταν η τρίτη από την εποχή του Κοσμά. «Πότε θαρθή το ποθούμενο;» —τον ρώτησαν στα Τσαραπλανά της Ηπείρου. «Όταν ενωθούν αυτά», απάντησε, δείχνοντας δύο μικρά δένδρα, τα οποία πράγματι μεγάλωσαν και ενώθηκαν το 1912. Ο λαός τον τιμούσε γι' αυτό ως άγιο ήδη πριν από το μαρτύριο του, μετά το οποίο του αποδίδονταν τιμές μάρτυρα της πίστεως. Αυτή την πράξη έλαβε υπ' όψιν το οικουμενικό πατριαρχείο, το οποίο με πράξη του τον κατέταξε μεταξύ των αγίων της Εκκλησίας, στις 20 Απριλίου 1961, υπογραμμίζοντας, ότι «άπασαν την πατρών γήν διέδραμε, κηρύττων ιεραποστολικώς τον λόγον του θεού, σχολεία πολλαχού ιδρύων, ασθενούντας θεραπεύων, την άγιαν αυτού έκκλησίαν κρατώνων, τύπον δ' εαυτόν ταπεινώσεως, αύταπαρνήσεως, αρετής και εγκράτειας άναδείξας, έως ου και τον μαρτυρικόν υπέμεινε θάνατον». Η μνήμη του τιμάται στις 24 Αυγούστου, μέρα του μαρτυρίου του.

Ο άγιος Κοσμάς ονομάστηκε «ο μεγαλύτερος μετά την άλωση Έλληνας» και πατέρας του νεοελληνικού Έθνους. Ίσως θα πρέπει να προστεθεί ότι υπήρξε πρότυπο νεοελληνικού ήθους και αναστηλωτής του αυθεντικού ελληνορθόδοξου ιδεώδους.

π. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ

